

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф.КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№4 (559)
липень–серпень 2021

Головний науковий редактор:

академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патриляк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Ясь*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол №7 від 06.07.2021 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:

В'ячеслав Григор'єв

Редактори:

В'ячеслав Григор'єв
Ольга Донік

Макет і верстка:

Аліна Михайлова-Зінченко



Електронна версія:

🌐 uhj.history.org.ua/uk
🌐 history.org.ua/uk

«УДЖ» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Slavic Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. EB Garamond
Папір офсет. №1. Друк офсет. Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 300 прим. Зам. №417. Підписано до друку 26.08.2021 р.
Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ №24263-14103ПП
видане Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

Віддруковано з оригінал-макета у ТОВ «ДІА»
Свідчення ДК №1149 від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УДЖ»

ЗМІСТ

До 30-річчя проголошення незалежності України

Даниленко В. (Київ), Коцур В. (Переяслав). Українська незалежність як історична неминучість..... 4

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Брайчевська О. (Київ). «Посли до інших народів»: критерії вибору кандидатур за даними візантійських писемних джерел V–XIII ст. 23

Заторський Н. (Фрібур, Швейцарія). Висвячення митрополита Спиридона в контексті «Послання Мисаїла» 1476 р. 31

Шевчук А. (Житомир). Повітові та головні суди Правобережної України (1797–1831 рр.): улаштування, кадровий склад, діяльність 50

Матяш І. (Київ). Українська дипломатична служба 1917–1921 рр.: формування інструментарію публічної й культурної дипломатії 65

Ковальков О. (Кропивницький), Городня Н. (Київ). Ставлення населення УРСР до введення радянських військ в Афганістан 80

Чура В. (Львів), Марчук В. (Івано-Франківськ). Участь партійно-державної номенклатури західних областей УРСР у заколоті ДКНС (серпень 1991 р.) 91

Мелещенко Т. (Київ), Волошин І. (Черкаси). Шлях України до НАТО: основні проблеми, здобутки та перспективи євроатлантичної інтеграції 104

Aleksiiivets L. (Ternopil), Valion O. (Ternopil). Trade and Economic Cooperation Between Ukraine and the Republic of Belarus: Historical Discourse (1991–2020) 114

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Затилюк Я. (Київ), Арістов В. (Київ). «Короткий історичний опис про Малу Росію...» та українська історіографія кінця XVIII ст. 127

Сегеда С. (Київ), Шевчук В. (Київ). Створення та розвиток Збройних сил України: історіографічний вимір 148

ПЕРСОНАЛІЇ

- Уткін О. (Київ).** Професор Б.Мартос: організаторська та науково-педагогічна діяльність 163
- Бонь О. (Київ), Савченко С. (Київ).** О.Апанович: еволюція поглядів української радянської історикіні у світлі її інтелектуальної біографії 175

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

- Харковенко Р. (Київ), Рішняк О. (Львів).** З історії пам'яткоохоронної справи в Україні: питання культурної політики та збереження національної спадщини 187

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

- Колесник І. Глобальна історія. Історія понять (*Ю.Мартинов, Київ*) 202
- Черкачина: історія краю та його людності (*В.Ластовський, Київ; Д.Куштан, Київ*) 206
- Казачество в тюркском и славянском мирах (*В.Андрєєв, Київ; С.Андрєєва, Київ*) 211
- Кожухаров А. Личните академични документи на българската морска образователна система (1892–1946) (*В.Савченко, Одеса*) 220
- Калішук О. Волинь⁴³: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті (*О.Добржанський, Чернівці; Л.Стрільчук, Луцьк*) 222
- Буренков В. Дніпропетровський клан серед політичних еліт УРСР та СРСР (кінець 1920-х – початок 1990-х рр. (*М.Каміонка, Краків, Польща*) 226

ХРОНІКА

- Морозова О. (Миколаїв), Гайдай О. (Миколаїв).** Міжнародна наукова конференція «Українсько-польські відносини: до 100-річчя підписання Ризького договору» 228
- Таранець С. (Київ).** Документальна спадщина Куренівського тримонастир'я: нові археографічні відкриття 233

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ. 238

Олександр БОНЬ

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), o.bon@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

Світлана САВЧЕНКО

викладачка кафедри історичної та громадянської освіти,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), s.savchenko@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7123-9014>

О.Апанович: еволюція поглядів української радянської історикині у світлі її інтелектуальної біографії

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.175>

УДК: 929Апанович:[94(477):316.3]

Анотація. Висвітлюється формування світоглядних переконань української радянської / пострадянської дослідниці козацтва. Наукова проблема підходів до вивчення та оцінки здобутків радянських істориків, визначення спрямування їхньої праці, а отже, і цінності спадщини вже тривалий час висвітлюється у вітчизняній історіографії. Постать О.Апанович аналізується в період становлення, розвитку й занепаду радянської історичної науки. **Мета статті** – проаналізувати інтелектуальну біографію дослідниці в її динаміці, історії побутування в радянській і пострадянській системах, а також у середовищі істориків-професіоналів. Використовуються стратегії та **методи** інтелектуальної біографії, як-от біографія особистості, професійна, ситуаційна біографії, що дало змогу показати зміну світогляду історикині через внутрішні (психологічні, ціннісні) й зовнішні (соціальні, культурні, професійні) чинники. **Висновки.** Еволюція поглядів О.Апанович відбулася не тільки під впливом найважливіших подій 1920–2000-х рр., а й була визначена її професійною діяльністю та найближчим оточенням: родиною (зокрема братом Михайлом), колегами. Про-сографічний аналіз показує, що найбільший внесок у становлення О.Апанович як дослідниці зробили К.Гуслистий, Ф.Шевченко. Обстоюється теза про те, що світобачення історикині значно трансформувалося завдяки руху шістдесятників і дисидентів. Водночас через інтелектуальну працю, критичне ставлення до суспільно-політичного життя вона сама була суб'єктом такої трансформації. О.Апанович стала представницею неконформістської частини українських радянських істориків національного спрямування. У часи незалежності України завдяки активній громадянській позиції та науковій діяльності вона здобула високий авторитет у суспільстві.

Ключові слова: Апанович, інтелектуальна біографія, еволюція поглядів, світогляд, радянські / пострадянські історики.

Біографістика в межах антропологічного повороту в історичній науці багато зроби-ла для дослідження життя науковців. Вивчення історії крізь призму особи має великий потенціал, оскільки дозволяє простежити персоналізований вимір історії, яскраво показати історичні процеси. Це також дає змогу дослідити суб'єктивну складову історії, загалом висвітлити взаємовплив загальносоціальних процесів та індивіда.

А ще – рельєфніше показати особу на тлі важливих суспільно-політичних і соціокультурних подій. Олена Михайлівна Апанович була частиною спільноти українських радянських / пострадянських істориків. В її біографії, у вивченні якої автори спираються на методологічний підхід інтелектуальної біографії, відобразились основні події ХХ ст. На думку Ю.Капаруліна, вона включає біографію особистості (вплив родини, риси характеру, етапи формування як спеціаліста), професійну (напрями фахової діяльності, позиції в академічному середовищі), бібліографічну (аналіз праць і методологічних засад автора, основні вектори студіювань), ситуаційну (умови соціально-політичного й культурно-громадського життя своєї епохи) біографії¹. Багато для розробки методів біографістики зробив В.Чишко². Послугуємося терміном «біографія» у значенні «наукова біографія» – тобто сукупність способів і методів наукової організації знань про персону³. В.Попик обґрунтував відмінності між поняттями «наукова» та «літературна» біографія⁴. Поряд із дефініцією «наукова біографія» побутує «історична біографія», яка, на думку Л.Репіної, не тільки відображає життєвий шлях, а є дослідженням, «історією, показаною через історичну особу»⁵. Для вивчення розвитку світогляду О.Апанович продуктивним видається студіювання інтелектуального співтовариства, в якому вона жила і працювала. І.Колесник убачає в ньому інструмент дослідження діяльності (практик) українських інтелектуалів⁶. Також використано просопографічний метод для з'ясування взаємозв'язків істориків у науковій спільноті та громадському житті. У студіюванні інтелектуальної біографії О.Апанович застосовано метод мережевої моделі науки⁷. І.Демуз, А.Зленко, О.Ісайкіна детально проаналізували ще інші підходи до вивчення інтелектуальних співтовариств⁸. В.Ващенко запропонував кілька етапів опрацювання інтелектуальної біографії: генеза й сутність інтелектуальних досягнень суб'єкта через зміну парадигм упродовж кар'єри; виявлення його мотиваційних рядів методологічного простору (внутрішні, зовнішні), роблячи наголос на динаміці «внутрішнього» інтелектуального становлення особистості⁹. Таким чином, визначальним стає дослідження еволюції світоглядних переконань О.Апанович.

Основні етапи біографії Олени Михайлівни відобразили найважливіші події української радянської й пострадянської історії 1920–2000-х рр. Життєвий шлях її можна поділити на декілька періодів: 1) дитинство та юність на території Росії (Белгород), України (Суми, Харків), Китаю (Китайська східна залізниця) – 1919–1936 рр.; 2) студентські роки – навчання в Москві, Харкові (1936–1941 рр.); 3) евакуація – життя в Казахстані, Башкирії (1941–1944 рр.); 4) київський (радянський)

¹ Капарулін Ю.В. Олександр Рябнін-Скляревський: інтелектуальна біографія історика (1878–1942 рр.). – Херсон, 2014. – С.7.

² Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – 240 с.

³ Ляшко С.М. Поняття «наукова біографія» у теорії та практиці історико-біографічних досліджень // Українська біографістика. – Вип.10. – К. 2013. – С.26.

⁴ Попик В. Biography – біографіка – біографістика – біобібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень // Український історичний журнал. – 2015. – №3. – С.122–136.

⁵ Репіна Л.П. Историографическая наука на рубеже XX–XXI вв.: Социальные теории и историографическая практика. – Москва, 2011. – С.287–324.

⁶ Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимзації культурної історії України. ХІХ століття // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.171–172.

⁷ Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.4. – К., 2009. – С.56.

⁸ Демуз І., Зленко А., Ісайкіна О. Перспективи вивчення інтелектуального співтовариства в руслі нових методологічних концепцій // Український історичний журнал. – 2019. – №6. – С.172–187.

⁹ Ващенко В. Концепт «інтелектуальна біографія» та конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.4. – С.480–481.

період (1944–1991 рр.) – найбільш плідний, розквіт діяльності припадає на 1960-ті рр.; 5) київський (часи незалежності України) – етап суспільного й наукового визнання.

Народилася майбутня історикиня 9 вересня 1919 р. в м. Мелекес Сибірської губернії (тепер Дмитровград Ульяновської обл., Росія) в родині залізничника Михайла Йосиповича Апановича (1884 р. н.), білоруса, вихідця із селян, та Каміли Йосипівни Бортновської (1886 р. н.), польки шляхетного роду. У родині також залишилася згадка про Магдалену Бортновську – матір Каміли¹⁰. За сімейною традицією її називали «графинею», але це не відповідає дійсності. Хоча Бортновські й належали до дворян¹¹, але це питання потребує окремого дослідження. Родина вкрай негативно поставилася до захоплення доньки, тому вона таємно залишила батьківську оселю¹². Апановичі часто переїздили. За сімейним переказом, Олена народилася у вагоні потяга¹³. У родині було десятеро дітей, але старші померли. Олена була п'ятою дитиною, окрім неї залишилися ще Михайло (1909 р. н.), Гертруда (1912 р. н.), Ромуальд (1916 р. н.), Володимир (1924 р. н.) та Людмила (1926 р. н.)¹⁴.

Дитинство дівчинки пройшло переважно в Белгороді, Сумах, Харкові. Родина чотири роки перебувала у Харбіні, куди М.Апановича відрядили старшим ревізором Китайської східної залізниці. Саме там Олена почала вчити китайську мову, поезію, легко опановувала іноземні мови¹⁵. Коли почалися воєнні дії, сім'ю М.Апановича затримали. Японський міністр і командувач військ Аракі намагався схилити їх залишитися в Маньчжурії¹⁶, проте їм удалося повідомити посольство та згодом виїхати¹⁷.

Коли в 1933 р. Апановичі повернулися у Харків, батько залишив родину й переїхав до Москви, де працював керівником управління ощадбанків. У сімейному колі існують припущення, що це було зроблено навмисно, аби забезпечити велике сімейство від репресій¹⁸. Сам батько, проте, не уникнув арешту. Збереглася довідка про реабілітацію: заарештований 8 вересня 1937 р., усі звинувачення зняті 17 жовтня 1957 р. (по-смертно) за відсутністю складу злочину¹⁹. Пізніше історикиня так характеризувала свого батька: «Принциповий у вирішенні конкретних питань, прямолінійний, справжній комуніст, який не входив до кола людей-флюгерів, які були такими зручними у сталінські часи»²⁰.

1933 р. у Харкові Олена бачила на вулицях тіла загиблих від голоду: «Мені це було просто жахливо, але я не розуміла, що це таке, я в це навіть не вникала»²¹. У 1935 р. від швидкоплинних сухот померла її мати²². Михайло та середній брат залишили навчання й пішли працювати на залізницю, адже жили у службовому помешканні на вул. Тринклера, 20, кв.1, напроти Сумського базару. У ті роки родина купувала продукти в магазинах системи «Торгзін» за валюту, привезену з Китаю²³. Брати й

¹⁰ Родинний архів Апановичів (м. Харків).

¹¹ Список дворян Киевской губернии // Киевское дворянское депутатское собрание. – К., 1906. – XVI. – С.17.

¹² Інтерв'ю з Л.М.Апанович. 2013 р. // Особистий архів С.Савченко.

¹³ «Зрадники мені не подобаються» (Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.21. – К., 2011. – С.336.

¹⁴ Інтерв'ю з Л.М.Апанович. 2013 р.

¹⁵ Інтерв'ю з А.М.Апановичем. 17 лютого 2019 р. // Особистий архів С.Савченко.

¹⁶ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко 20 серпня 1999 р. в неї вдома, в Києві, на вул. Єжена Потьє, 11, кв. 55 // Віртуальний музей дисидентського руху: Архів Харківської правозахисної групи [Електронний ресурс]: <http://museum.khpg.org/1121119522>

¹⁷ «Зрадники мені не подобаються»... – С.338.

¹⁸ Інтерв'ю з А.М.Апановичем. 17 лютого 2019 р.

¹⁹ Апанович Е.А. История моей семьи. Конкурсная работа, 1999 г. г. Харьков // Родинний архів Апановичів.

²⁰ Там же.

²¹ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

²² Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ІУ). – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.69.

²³ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

сестри О.Апанович, попри складні обставини, усі здобули вищу освіту. Ромуальд був старшим інженером Харківського тракторного заводу. Гертруда працювала в Києві архітекторкою. Сестра Людмила – лікаркою у м. Сталіно (Донецьк) та Києві²⁴. Брат Михайло став завідувачем кафедри й деканом Харківського політехнічного заочного інституту. Олена була з ним особливо близькою, їх єднала спільність переконань і життєвих цінностей²⁵.

У 1936 р. О.Апанович закінчила на відмінно Харківську середню школу №82²⁶. У характеристиці було написано: «За здібностями – видатна, особливо в математиці». Цікава її мовна історія. Перші три класи навчалася в українській школі, у Китаї – в російській (подеколи навіть не все розуміла), а повернувшись у Харків у школі та вишах студіювала вже винятково російською мовою²⁷.

Попри схильність до точних наук, вступила у Всесоюзний комуністичний інститут журналістики, адже любила мандри й літературу (друкувала вірші в дитячих журналах)²⁸. Основне відділення вишу готувало редакторів районних, обласних, крайових і політвідділівських газет²⁹. Але йшов 1937 р. Було заарештовано ректора В.Ноделя, а викладачів звинувачено у створенні «підпільної організації»³⁰. Тоді з Оленою Апанович стався інцидент: вона обміняла в банку 10-доларові золоті монети, привезені з Китаю. За це її «розбирали» на загальних зборах інституту, де вона відповіла, що тримала ці гроші на «чорний день». Це викликало реакцію керівництва: мовляв, хіба «в Радянському Союзі може бути чорний день?!». Але все обійшлося тільки переляком³¹. При згадуванні на зборах імені «вождя» вона аплодувала до болю в долонях. А коли потрапила на Красну площу на парад, прагнула побачити «обожнюваного Сталіна»: «Як тільки я дістала бінокль – а ми йшли впритул, такими великими рядами, – як з одного боку мене під руку взяли і з другого: може, в мене в руці якась вибухівка!»³².

Приїхавши на канікули до Харкова в 1937 р. вона почула розмову старшого брата Михайла з сестрою: «Коли ж цей терор закінчиться?». Я думаю, чого це він називає “терор” – це ж “лес рубят – щепки летят”, такі сталінські слова були. Така була моя свідомість»³³. І хоча ці оцінки, зроблені О.Апанович через 60 років, можуть відображати пізніший її досвід, усе ж беззаперечним є факт розмов у родині на політичні теми.

Після ліквідації інституту студентів розподілили до педагогічних вишів. Так Олена опинилася на філологічному факультеті Харківського педінституту, який блискуче закінчила, коли гітлерівські літаки були над містом³⁴, за спеціальністю «російська мова та література» (лише «основи марксизму-ленінізму та політекономії» – оцінені на «добре»)³⁵. Утім жалкувала, що «читали історію так погано, що у мене

²⁴ НА ІУ. – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.42–43.

²⁵ Інтерв'ю з А.М.Апановичем. 17 лютого 2019 р.

²⁶ НА ІУ. – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.80.

²⁷ «Зрадники мені не подобаються»... – С.339.

²⁸ Там само. – С.336.

²⁹ Положение о Всесоюзном коммунистическом институте журналистики им. «Правды» при ЦИК Союза ССР [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/40068>

³⁰ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД; Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти: 1937–1938. – Москва, 2004. – С.574.

³¹ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ «Зрадники мені не подобаються»... – С.340.

³⁵ НА ІУ. – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.81.

нічого не залишилося в пам'яті. Надолужувала вже в аспірантурі, самотужки вивчаючи історичну літературу»³⁶.

Апановичам удалося сісти в останній потяг залізничників для евакуації³⁷. Олена потрапила спочатку в Південний Казахстан (у глухе село, а потім на станцію Манкент)³⁸. У січні 1942 р. вона, дві її сестри та племінниця переїхали до Башкирії – в Уфу. Тут працювала інспекторкою відділу санпросвіти Башкиркомздорів'я³⁹, а згодом – інструкторкою вузлого мовлення Башкиррадіокомітету⁴⁰. Родина жила надголодь. Здавали кров і віддавали пайок хворій небозі⁴¹.

На початку 1944 р. сестри Апанович повернулися з евакуації у Харків⁴². Олена згадувала: «Квартиру захопили інші, меблі розтягли». Тож у травні 1944 р. вона потрапила до Києва⁴³. Намагалася влаштуватися журналісткою в газету «Правда України»⁴⁴. Але з 1 серпня 1944 р. зарахована науковою працівницею Центрального історичного архіву України⁴⁵. Її приятелька Міля (Марія) була дружиною історика В.Дядиченка⁴⁶, котрий завідував тут відділом, а сусід Дядиченків К.Гуслистий – був призначений директором установи. Він і став науковим керівником дисертації О.Апанович. Відкриття архівів дозволило встановити, що з квітня 1942 р. на К.Гуслистого в Уфі було заведено справу-формуляр⁴⁷. Органи держбезпеки зацікавилися ним ще 1936 р. як «членом контрреволюційного підпілля»⁴⁸. Відтак був завербований як агент «Вихорев». Оскільки користі у цьому статусі він не приносив, 1947 р. його справою зацікавилася МДБ УРСР. У лютому 1948 р. через К.Гуслистого планувалося вести «розробку» Ю.Яновського, І.Врони, І.Крип'якевича. Самого ж його контролювали агенти «Степанов» і «Чернов» (ст. наук. співроб, д-р іст. наук Михайло Абрамович Рубач)⁴⁹. Захисти аспірантів К.Гуслистого також відстежувались, але О.Апанович у справі не фігурує⁵⁰.

Однією з причин зміни світогляду історикіні стала розповідь М.Дядиченко, яка відбувала термін у сталінських таборах⁵¹. Але все ж дослідниця залишалася «цілком радянською людиною». Як можна побачити з подальших подій, вона замислювала над характером радянського режиму. Зовнішні прояви цих змін стануть можливими лише в післясталінську добу. Її подруга й колега Т.Слюдікова згадувала, як вони зустріли День перемоги: «Коли спустилися до Хрещатика, то побачили демонстрацію людей, які йшли та співали пісні, читали вірші. Ми вирішили приєднатися до демонстрації»⁵². У 1945–1948 рр. О.Апанович навчалася в аспірантурі при ЦДІА УРСР

³⁶ Апанович О.М. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.1: Джерела. – К., 2004. – С.33.

³⁷ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

³⁸ НА ІУ. – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.80.

³⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.374. – Оп.1. – Спр.33–35. – Од.зб.33. – Арк.1.

⁴⁰ НА ІУ. – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.67.

⁴¹ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

⁴² Інтерв'ю з Л.М.Апанович. 2013 р.

⁴³ НА ІУ. – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.69.

⁴⁴ «Зрадники мені не подобаються»... – С.340.

⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.33–35. – Од.зб.33. – Арк.9.

⁴⁶ Блазняк М.Б. Вадим Архипович Дядиченко (1909–1973) – історик України: Автореф. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006. – 22 с.

⁴⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.65. – Спр.С-838. – Т.1. – Ч.1. – Арк.1.

⁴⁸ Там само. – Ч.2. – Арк.1.

⁴⁹ Там само. – Арк.105–106.

⁵⁰ Там само. – Арк.14.

⁵¹ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

⁵² Інтерв'ю зі Т.Б.Слюдіковою // Особистий архів С.Савченка.

за спеціальністю «історія України»⁵³. Вона загадувала: «Я, як філолог за освітою, переступила поріг Історичного архіву з дуже туманними уявленнями щодо історії українського козацтва і архівних фондів, а вийшла з нього козакофілом»⁵⁴. Це вплинуло на еволюцію її громадянського світосприймання: «Вважаю, що не може такого бути, щоб по-справжньому вивчити історію українського козацтва і не стати патріотом України»⁵⁵. На становлення О.Апанович як дослідниці вплинула можливість ознайомитись в архіві з документами М.Грушевського, про що свідчать відповідні виписки⁵⁶. Одним із тих, хто вплинув на зміну її уявлень, став Ф.Шевченко, котрий викладав в аспірантурі: «Федір Павлович, не на багато старший за нас, здається, ніяковів, не дивився на аудиторію, а нібито під ноги. І ми між собою посміювалися, що наш симпатичний лектор – білявий, з блакитними очима, з яскравим рум'янцем на щоках – читає лекції своїм калашам!»⁵⁷.

У цей час на світобачення молодого дослідниці вплинув голод 1946–1947 рр.: «Я знала, що колгоспникам не дають паспортів, що їм не платять, що хліба не дають... Це вже викликало протест. Я зрозуміла, що це кріпацтво!». Цими думками вона поділилась із братом Михайлом, який відповів, що у СРСР є й рабовласництво, маючи на увазі ГУЛАГ⁵⁸.

Водночас в аспірантські роки сформувались і її естетичні смаки: «Поетичні рядки, які відповідали моєму душевному стану, внутрішньому настрою, афористичні, насичені емоціями і думкою, підтримували у тяжкі періоди життя, піднімали дух, допомагали долати перешкоди, ставали моїм гаслом, девізом. Передусім Лесине: “Ні, я буду крізь сльози сміятись...”»⁵⁹. 14 січня 1950 р. на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР О.Апанович захистила дисертацію⁶⁰. Офіційними опонентами були В.Голобуцький⁶¹ та Ф.Шевченко, котрий зауважив: «Олена Михайлівна – перша жінка, яка проникла в Запорозьку Січ»⁶². І ця фраза стала її візиткою.

Після короткого (з 31 серпня 1949 по 1 травня 1950 рр.) періоду роботи в Київському державному університеті старшою викладачкою кафедри історії народів СРСР⁶³, вона, за допомогою Ф.Шевченка, улаштувалася в Інститут історії АН УРСР на посаду молодшої наукової співробітниці (відділ феодалізму)⁶⁴. За іншою версією, цьому посприяв хтось із працівників ЦК КПУ⁶⁵, що, утім, документально не підтверджується. Умови життя та наукової праці історикині змінилися. Загалом можна погодитись з О.Удодом, котрий взаємини К.Гуслистого й О.Апанович подає як приклад відносин «учитель – учень», які не могли жорстко контролюватися режимом та зберігали тяглість української історичної науки⁶⁶. Сама ж О.Апанович про той час говорила: «Початковий період мого козакознавства [...] мав дещо романтичний характер.

⁵³ НА ІУ. – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.80.

⁵⁴ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.363. – Арк.2.

⁵⁵ *Тарнашинська Л.* 55 літ «під знаком Клію» // *Дзеркало тижня.* – 2004. – 3 вересня.

⁵⁶ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.400. – 111 арк.

⁵⁷ *Апанович О.М.* Федір Павлович Шевченко... – С.17.

⁵⁸ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

⁵⁹ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.1.

⁶⁰ НА ІУ. – Оп.1. – Спр.217. – Арк.2.

⁶¹ *Юсов С.* Історик Володимир Голобуцький (1903–1993 рр.): життя, наукова і педагогічна діяльність. – К., 2011. – С.153.

⁶² *Апанович О.М.* Федір Павлович Шевченко... – С.22.

⁶³ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.33–35. – Од.зб.33. – Арк.1.

⁶⁴ Архів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Оп.2-Л. – Арк.9.

⁶⁵ Інтерв'ю зі Т.Б.Слюдіковою.

⁶⁶ *Удод О.* Історична наука в Україні періоду «застою»: проблема взаємин істориків і влади // *Дисциплінарні виміри української історіографії.* – К., 2015. – С.237.

Я захоплювалась військовою майстерністю козаків, їхнім високим героїзмом, описувала битви, бої, для мене на першому місці була військова діяльність»⁶⁷.

Складне для О.Апанович «квартирне питання» було вирішене 1960 р., коли вона отримала житло на вул. Ежена Потье, 11⁶⁸. 19 серпня 1957 р. народився син Сергій⁶⁹. С.Мережинський згадував: «Мама дуже мене любила, тому намагалася будь-яку вільну хвилину присвятити мені». Уважала, що література формує особистість, збирала велику бібліотеку, дуже шанувала детективи⁷⁰.

У 1950 рр. відбувалися помітні зміни у світогляді О.Апанович. Вона згадувала про візит делегації республіки до 300-ліття Переяславської ради і прийом її президентом АН СРСР у Москві. Під час відвідин мавзолею «вождь світового пролетаріату» не справив на неї великого враження (на відміну від Й.Сталіна колись): «Він викликав у мене справжній шок. Не уявляла, що він такий малий на зріст... А головне – обличчя, воно було іншим, ніж на незліченних портретах, фотографіях, картинах. Рябе обличчя, лоб не вищий за два пальці, безформений ніс, як велика слива, і підборіддя – важке, довге, непропорційне іншим двом частинам обличчя, щось у ньому було брутальне, дуже нагадувало той тип підборіддя, який френологи відносять до вроджених злочинців». Заступник директора Інституту історії, якого О.Апанович у спогадах не назвала, тоді сказав: «І кому потрібен цей гуртожиток»⁷¹.

Саме у 1950-х рр., за її словами, вона почала «прозрівати» – позбулася «поверхового, аполітичного сприйняття подій і явищ». XX з'їзд, розвінчання культу особи Й.Сталіна також вплинули на її професійний світогляд: дійшла думки, що радянська номенклатура відтворила кріпацтво в колгоспах, і мріяла колись написати про це хоча б «у шухляду»⁷². Помітний вплив на погляди О.Апанович справила атмосфера, що панувала в Інституті історії АН УРСР у другій половині 1950-х рр.: «Однак колектив був розколотий на два непримиренних угруповання, між якими точилася затята, жорстока боротьба. Її суті і перебігу я не розуміла, та й не хотіла вникати в усе, трималася осторонь»⁷³.

У рамках тогочасної партійно-ідеологічної системи слід було демонструвати свою лояльність. У березні 1947 р. О.Апанович вступила в партію. Як згадувала Л.Гісцова, вона проводила семінари при школі політосвіти: «Мене так нудить від цього. Але я намагаюсь знаходити такі матеріали, які б були цікаві мені та іншим»⁷⁴. Свою лояльність у розмові з останньою дослідниця пояснювала так: «Вступайте до партійних лав. Не відмовляйтеся, адже треба, щоб серед партійців більше було порядних людей»⁷⁵.

О.Апанович була гармонійно розвиненою особистістю, прагнула до нових знань. Відзначалася обізнаністю з літературою та музикою. Найулюбленіші її музичні твори: симфонія №5 П.Чайковського та «Угорська рапсодія» Ф.Ліста⁷⁶. Відвідувала театри: оперний ім. Т.Шевченка, драматичний ім. І.Франка, російської драми ім. Лесі Українки⁷⁷.

Вирішальне значення у трансформації світоглядних позицій О.Апанович мали 1960-ті рр. Вона писала в автобіографії: «Незабутні 60-ті роки на Україні, зокрема

⁶⁷ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.363. – Арк.3.

⁶⁸ НА ІУ. – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.43.

⁶⁹ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.935–944. – Од.зб.935. – Арк.1.

⁷⁰ Інтерв'ю з С.Ю.Мережинським 24 травня 2018 р. // Особистий архів С.Савченко.

⁷¹ Апанович О.М. Федір Павлович Шевченко... – С.31–32.

⁷² Там само. – С.34.

⁷³ Там само. – С.37.

⁷⁴ Інтерв'ю з Л.З.Гісцовою 5 лютого 2017 р. // Особистий архів С.Савченко.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.1068. – Арк.1.

⁷⁷ Інтерв'ю зі Т.Б.Слюдіковою.

в Києві, відіграли найважливішу роль в моєму житті. Тоді у мене зародилася і розвинулася національна самосвідомість. Рух шістдесятників, спілкування з ними, відстоювання української культури, мови, нації – це для мене було, як спалах»⁷⁸. Серед тих, хто впливав на її світогляд, перш за все, були О.Компан, М.Брайчевський, Я.Дзира. Від археолога В.Довженка вона почула тоді про події Голодомору 1932–1933 рр.: «Розповів, що їх, комсомольців, зібрали і сказали, щоб вони ніякої допомоги не надавали, навіть коли на їхніх очах будуть помирати люди, і навіть діти. Не можна – це класовий ворог. А я ж це бачила, і це мене потрясло»⁷⁹.

У той період, слухаючи «ворожі радіоголоси», прочитавши твори О.Солженіцина, вона утвердилася у думці, що у СРСР створена «справжня рабська праця в таборах політичних в'язнів, ні в чому неповинних людей, як у султанській Туреччині в XVI–XVIII ст.». Сприяло зростанню національної самосвідомості О.Апанович і спілкування з колишнім в'язнем сталінських таборів Г.Кочуром⁸⁰. В.Яремчук зауважує, що етнічна білоруска О.Апанович та її колеги М.Брайчевський, О.Компан, Я.Дзира кожен мали власний шлях «визрівання критичного ставлення до радянської дійсності, зокрема і до постулатів офіційної історичної науки». Він зазначає, що тільки Я.Дзира був етнічним українцем із галицьким менталітетом. Росіянин М.Брайчевський став «ментальним українцем» завдяки своїй учительці української мови, О.Компан (в якій «не було ні краплини української крові») – через шлюб із письменником І.Сенченком та репресування батька. О.Апанович «прийшла до українського берега, занурюючись у світ степового лицарства» та спогадів про Голодомор 1932–1933 рр.⁸¹

Як і в багатьох діячів української науки й культури 1960–1970-х рр. формування самосвідомості відбувалося завдяки національного масштабу проектам, одним з яких став Хортицький заповідник. Дослідниця визнавала: «Хортиця увійшла в моє серце і душу. Я часто там була, я розробляла план панорами, разом з Киценком та іншими спеціалістами я розробляла проект історико-меморіального комплексу»⁸². Як змінювалася О.Апанович у 1960-х рр. ілюструє розгляд постанови уряду про меморіал на Хортиці у Спільці письменників України. Разом із директором Інституту історії АН УРСР К.Дубиною вона була у президії зібрання. Свій виступ розпочала російською мовою. Через це люди з двох останніх рядів демонстративно вийшли із зали. Один зі слухачів надіслав їй записку: «Шановна Олено Михайлівно! Коли б я сам не почув, я би ніколи не повірив, що можна іноземною мовою розповідати про запорізьке козацтво». У перерві К.Дубина запропонував її захистити, але дослідниця козацтва відмовилася. А коли засідання відновилося, почала українською мовою так: «Я хочу сказати, що я взагалі білоруска за національністю, так сталося, що я вчилася більше російською мовою, і це все не тому, що я зневажаю українську [...] а просто тому, що я не хотіла, щоб ваш слух ображала моя недосконала українська мова». Це викликало оплески у залі, а під час перерви один із слухачів підійшов і сказав: «Спасибі, що ви є!»⁸³.

На світобачення О.Апанович у 1960-х рр. значно вплинула і власна наукова праця: «Я прийшла до безкомпромісного пацифізму, антимілітаризму. Війна, особливо громадянська, вже не викликала у мене жодних романтичних почуттів... Війни перешкоджають розвиткові цивілізації»⁸⁴. У зв'язку з активною роботою у Хортицькому заповіднику органи держбезпеки почали проявляти до неї прискіпливу увагу. Існують

⁷⁸ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.5.

⁷⁹ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

⁸⁰ Апанович О.М. Федір Павлович Шевченко... – С.34–35.

⁸¹ Яремчук В. Минувле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009. – С.180–181.

⁸² Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

⁸³ Там само.

⁸⁴ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.363. – Арк.3–4.

непрямі докази цього. Зокрема в інтерв'ю 1994 р. О.Апанович говорила, що при підготовці матеріалів для Хортиці, молодий чоловік, який допомагав, раптом зізнався, що його викликали у КДБ і доручили стежити за нею⁸⁵. Згодом уточнювала: при підготовці реєстру пам'яток козацтва Міністерство культури УРСР надало асистента, який потім розповів, що приводом його вербування стала демонстрація біля театру ім. І.Франка, в якій той брав участь. Отже його викликали у КДБ і зобов'язали доносити: «Щось вона занадто сильно захоплюється козацтвом»⁸⁶.

Також у зв'язку з великим успіхом лекторію з історії запорізького козацтва в Київському будинку вчених дослідницю викликав і «з підозрою розпитував» директор Інституту історії АН УРСР А.Скаба⁸⁷. За твердженням О.Бажана, «в оперативних і слідчих матеріалах органів КДБ чітко зафіксована участь О.Апанович, М.Брайчевського у діяльності офіційного лекторію у Будинку вчених АН України, а також у цілому ряді неофіційних лекторіїв»⁸⁸. Я.Дзира свідчив, що лекторій, який вели О.Апанович, М.Брайчевський, О.Компан і К.Стецюк у Будинку вчених, закрили, коли на його лекцію весною 1967 р. зійшлося до 1 тис. слухачів⁸⁹.

Підозри в ідеологічній «неблагонадійності» ще виникали у зв'язку з тим, що О.Апанович спілкувалася з дисидентами та колишніми в'язнями сталінських таборів Б.Антоненком-Давидовичем, Н.Суровцовою⁹⁰. Навесні 1968 р. вона підтримала підписантів «листа 139-ти» на ім'я вищого керівництва СРСР проти придушення інакості в країні. Також брала участь у «фонді» допомоги політв'язням, створеному В.Чорноволом і І.Світличним. Разом із О.Компан та письменницею Л.Забаштою зібрали 600 руб. для придбання житла поету М.Холодному⁹¹. Мала хороші стосунки з Л.Костенко, відвідувала оселі А.Горської, В.Зарецького, І. та Л. Світличних⁹². Також товаришувала з М.Коцюбинською⁹³. Спілкувалась О.Апанович і з І.Дзюбою, коли він змушений був працювати в газеті Київського авіазаводу⁹⁴.

Син так характеризує атмосферу їхнього помешкання: «Протягом 1960–1980-х рр. мама постійно намагалася слухати “ворожі голоси”, щоб розуміти, що відбувається в світі, якою є правда. На початку 1960-х рр., коли почав діяти дисидентський рух, мама приносила додому деякі примірники “самвидаву”, який читався і обговорювався»⁹⁵. І все ж не можна вважати, що О.Апанович цікавилася лише питаннями наукового та громадського життя. Л.Гісцова свідчить, що в 1970-х рр. після виставки в Києві картин Н. і С. Реріхів вона захопилася східною філософією⁹⁶.

Олена Михайлівна мала дружні стосунки з О.Компан. Л.Гісцова зазначає: «Вони були різні, але багато людей їх плугали: обидві були високі, стрункі, темно-волосі, з рівною поставою, розгорнуті плечі, фігури трохи схожі. Але Апанович була поривчаста, а Компан – спокійна, виважена, стримана»⁹⁷. Корисними й цікавими для Олени Апанович були стосунки з Б.Мозолевським, який редагував її працю про

⁸⁵ Скорина О. Олена Апанович – ювілярка на високому рівні // Українська газета. – 1994. – 15–28 вересня.

⁸⁶ Тарнашинська Л. 55 літ «під знаком Клію».

⁸⁷ Апанович О.М. Федір Павлович Шевченко... – С.36.

⁸⁸ Бажан О.Г. Під пильним контролем КДБ // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.22. – К., 2012. – С.117.

⁸⁹ Дзира Я.І. Десятиріччя творчого спілкування // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.158.

⁹⁰ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

⁹¹ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К., 2000. – С.220–221.

⁹² Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (Історико-літературний та постикальний аспекти). – К., 2010. – С.68.

⁹³ Інтерв'ю з Л.З.Гісцовою 5 лютого 2017 р.

⁹⁴ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

⁹⁵ Інтерв'ю з С.Ю.Мережинським 24 травня 2018 р.

⁹⁶ Інтерв'ю з Л.З.Гісцовою 5 лютого 2017 р.

⁹⁷ Там само.

«збройні сили України першої половини XVIII ст.». У 1971 р. знаний археолог показував їй та директорів Інституту археології АН УРСР Ф.Шевченку виявлені під час розкопок Товстої Могили артефакти⁹⁸.

Слава «козацької берегині», ледве чи не «єдиного козака в українській історичній науці», обернулася для О.Апанович звільненням з Інституту історії АН УРСР (разом із О.Компан та Я.Дзирою) з 13 вересня 1972 р.⁹⁹ Також їй було усунуто від громадської роботи, фактично заборонено публікуватися. Долі цих трьох «вигнанців» склалися по-різному. На думку Л.Гісцової, «якщо Апанович боролася і не падала духом, то Я.Дзира все це глибоко переживав, на мій погляд. В нього навіть змінилася зовнішність. О.Компан вийшла на пенсію і більше не працювала»¹⁰⁰. С.Мережинський свідчив, що 1972 р. видався дуже важким матеріально: «Мама була вимушена продавати найкращі й найулюбленіші твори: Артура Конан Дойля, Джека Лондона, Теодора Драйзера, Редьярда Кіплінга». Саме тоді О.Апанович із сином вирішили, що йому варто взяти прізвище батька¹⁰¹.

Звісно, не зламатися психологічно в подібних життєвих обставинах допомогли такі риси характеру, як відкритість, щирість, відвертість. О.Апанович мала гарне почуття гумору. Не освоївши друкарської машинки та комп'ютера, дуже багато нотувала, тому у квартирі в неї скрізь були папери¹⁰². Після «шліфування» вона переписувала остаточний варіант: «Я відчуваю якийсь пік мого натхнення, навіть фізично відчуваю, як кінці пальців якось ніби голками колються, і холод у спині. Я тоді встаю, походжу трошки, заспокоюсь і читаю (а читаю я вголос)... Я з молодих років інтуїтивно писала в ритмі»¹⁰³.

В одній з автобіографій О.Апанович зазначала, що мала заповітом слова свого «духовного батька» Д.Яворницького: «Моїм правилом у житті було – працюй, працюй, не задивляючись уперед і не озираючись назад, працюй, не сподіваючись нізвідки, ні від кого ні нагороди, ні похвали; працюй доти, поки служать тобі руки і доки б'ється живе серце у твоїх грудях»¹⁰⁴. І громадськість високо оцінила її працю. Згадувала зустріч за часів «перебудови» в будинку культури одного із заводів: «Коли оголосили, що зараз Олена Михайлівна виступить – ми там сиділи ніби в президії, – весь цей зал устав. А я ще була гнана. Я так розплакалась»¹⁰⁵.

За часів незалежності України почався новий етап життя О.Апанович: вона отримала можливість працювати для розбудови держави, «правда з великими перешкодами і труднощами»¹⁰⁶: «У мене була одна свята мета – повернути підступно викрадену в українського народу історичну пам'ять»¹⁰⁷. Стан здоров'я й вік не дозволяли працювати з повним напруженням, тому дослідниця виробила просту життєву філософію «одного дня». Вона так і не стала «старою»¹⁰⁸. Це підтверджує Ю.Мицик: «Це була на вигляд приємна, цілком здоровенька, енергійна, абсолютно з ясным розумом та в гарному гуморі літня жінка. Її висловлювання були дуже логічні, а жарти дотепні, зі влучним і доречним цитуванням. Була дуже тверда та принципова у своїх наукових і громадянських переконаннях»¹⁰⁹.

⁹⁸ Апанович О.М. Федір Павлович Шевченко... – С.87–88.

⁹⁹ Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О.М.Апанович // Український історичний журнал. – 1999. – №5. – С.78.

¹⁰⁰ Інтерв'ю з Л.З.Гісцовою 5 лютого 2017 р.

¹⁰¹ Інтерв'ю з С.Ю.Мережинським 24 травня 2018 р.

¹⁰² Інтерв'ю з Л.З.Гісцовою 5 лютого 2017 р.

¹⁰³ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

¹⁰⁴ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.361. – Арк.3.

¹⁰⁵ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

¹⁰⁶ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.3.

¹⁰⁷ Скорина О. Олена Апанович – ювілярка на високому рівні.

¹⁰⁸ Тарнашинська Л. 55 літ «під знаком Кліо».

¹⁰⁹ Інтерв'ю з Ю.А.Мициком 1 квітня 2015 р. // Особистий архів С.Савченко.

1990-ті рр. стали переломними для О.Апанович у методологічних підходах у науці. Зумовлювали це і зняття ідеологічних обмежень, і активна участь у громадсько-політичному житті. Так, вона була присутня на громадському суді над КПРС, який організував В.Чорновіл, та обурювалася, чому так мало вчителів, молоді, звичайних громадян¹¹⁰. Займалася пам'яткоохоронною справою, жіночим рухом (Усеукраїнське жіноче товариство ім. О.Теліги). Як зазначала на врученні нагороди фундації О. і Т. Антоновичів, за півстоліття досліджень козацтво стало «суттю мого ества, пройшло через мій розум, душу і серце»¹¹¹.

Померла Олена Михайлівна 21 лютого 2000 р. На початку того року в неї почалася механічна жовтуха, і під час операції слабке серце не витримало¹¹². Відспівував її о. Юрій Мицик у Благовіщенському храмі УПЦ Київського патріархату при Києво-Могилянській академії. На похороні «козацької матері» було близько 50 осіб¹¹³.

Таким чином, можна зробити висновок, що світогляд знаної історикіні формувалася не тільки в перебігу найважливіших подій 1920–2000-х рр., а й визначався її професійною діяльністю. Великий вплив мала родина (надто брат Михайло), найближче оточення. Просопографічний аналіз показує, що становленню як дослідниці допомагали К.Гуслистий, Ф.Шевченко, колеги з Інституту історії АН УРСР О.Компан, М.Брайчевський, Я.Дзира. Але й сама вона власною інтелектуальною працею, постійним прагненням до осягнення нового, критичним ставленням до життя сприяла трансформації себе як особистості. Голодомор 1932–1933 рр. зародив сумніви у справедливості існуючого ладу; репресії, які вона відчула на власній родині, сформували її ставлення до політичної системи; «відлига» розвинула критичну поставу до радянської дійсності; рух шістдесятників і дисидентів визначив національне спрямування наукової творчості; участь у найбільших громадських пам'яткоохоронних ініціативах мала наслідком високий авторитет у широких колах суспільства. Олена Апанович пройшла складний шлях від цілковитої лояльності радянській системі до неконформістського несприйняття її ідеології та знаної вченої в період незалежної держави.

REFERENCES

1. Andrieciev, V. (2005). Intehrалnyi napriam suchasnoi istoriohrafii: intelektualna istoriia. *Eidos*, 1, 17–23. [in Ukrainian].
2. Apanovych, O.M. (2004). Fedir Pavlovych Shevchenko: istoryk, arkhivist, istoriohraf, dzhereloznavets, arkhеоhraf, orhanizator nauky, Liudyna. *"Istynu ustanovliuie sud istorii": Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka*, 1, 15–130. Kyiv: Derzh kom. arkhiv Ukrainy. [in Ukrainian].
3. Bazhan, O. (2012). Pid pylnym kontrolem KDB. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 22, 115–134. [in Ukrainian].
4. Bazhan, O.H., & Danyliuk, Yu.Z. (2000). *Opozysitiia v Ukraini (druba polovyna 50-kb – 80-ti rr. XX st.)*. Kyiv: Ridnyi kraj. [in Ukrainian].
5. Blyzniak, M.B. (2006). *Vadyrn Arkhyrovych Diadychenko (1909–1973) – istoryk Ukrainy*. Extended abstract of Candidate's thesis. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
6. Chyshko, V.S. (1996). *Biografichna tradytsiia ta naukova biografiia v istorii i suchasnosti Ukrainy*. Kyiv: BMT. [in Ukrainian].
7. Demuz, I., Zlenko, A., Isaikina, O. (2019). Perspektyvy vyvchennia intelektualnoho spivtovarystva v rusli novykh metodolohichnykh kontseptiv. *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 6, 172–187. [in Ukrainian].
8. Dmytriienko, M.F. (1999). 80-richchia vid dnia narodzhennia O.M.Apanovych. *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 5, 71–86. [in Ukrainian].
9. Dzyra, Ya.I. (2004). Desiatyrichchia tvorchoho spilkuvannia. *"Istynu ustanovliuie sud istorii": Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka*, 1, 150–164. Kyiv: Derzh kom. arkhiv Ukrainy. [in Ukrainian].
10. Kaparulin, Yu.V. (2014). *Oleksandr Riabinin-Skliarevskyi: intelektualna biografiia istoryka (1878–1942 rr.)*. Kherson: Helvetyka. [in Ukrainian].
11. Kolesnyk, I. (2009). Merezheva model nauky (novyi proekt ukraiskoi istoriohrafii?). *Eidos*, 4, 54–88. [in Ukrainian].
12. Kolesnyk, I.I. (2008). Intelektualne spivtovarystvo yak zasib legitymatsii kulturnoi istorii Ukrainy. XIX stolittia. *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 1, 169–193. [in Ukrainian].
13. Liashko, S.M. (2013). Poniattia „naukova biografiia” u teorii ta praktytsi istoryko-biografichnykh doslidzhen. *Ukrainska biografistyka*, 10, 25–47. [in Ukrainian].

¹¹⁰ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

¹¹¹ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.363. – Арк.1.

¹¹² Інтерв'ю зі Т.Б.Слюдіковою.

¹¹³ Інтерв'ю з Ю.А.Мициком 1 квітня 2015 р.

14. Popyk, V. (2015). Biography – biohrafika – biohrafistyka – biobibliohrafiia: poniatiinyi arsenal istoriko-biohrafichnykh doslidzhen. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 3, 122–136. [in Ukrainian].
15. Riepina, L.P. (2011). *Istoriograficheskaya nauka na rubezhe XX–XXI vv.: Sotsialnye teorii i istoriograficheskaya praktika*. Moskva. [in Russian].
16. Smolii, V.A. (Ed.). (2018). *Narysy z sotsiokulturnoi istorii ukrainskoho istoricypysannia: subdystylinarni napriamy*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
17. Tarnashynska, L. (2010). *Ukrainske sbistdesiatnystvvo: profili na tli pokolinnia (Istoryko-literaturnyi ta poetykalnyi aspekty)*. Kyiv: Smolokyp. [in Ukrainian].
18. Udod, O. (2015). Istorychna nauka v Ukraini periodu „zastoiu”: problema vzaiemyn istorykiv i vlady. O.A.Udod (Ed.), *Dystylinarni vymiry ukrainskoi istoriografii*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
19. Vashchenko, V. (2009). Kontsept „intelektualna biohrafii” ta konstruiuvannia „naukovykh biohrafii” v ukrainskii istoriografii. *Eidos*, 4, 480–481. [in Ukrainian].
20. Yaremchuk, V. (2009). *Mynule Ukrainy v istorychnii nauki URSS pisliastalinskoi doby*. Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”. [in Ukrainian].
21. Yusov, S. (2011). *Istoryk Volodymyr Holobutskyi (1903–1993 rr.): zhyttia, naukova i pedagogichna diialnist*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Oleksandr BON

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
 Docent at Department of the History of Ukraine,
 B.Hrinchenko Kyiv University
 (Kyiv, Ukraine), o.bon@kubg.edu.ua
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

Svitlana SAVCHENKO

Lecturer at Department of the Historical and Civic Education
 B.Hrinchenko Kyiv University
 (Kyiv, Ukraine), s.savchenko@kubg.edu.ua
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7123-9014>

O.Apanovych: Evolution of the Views of the Ukrainian Soviet Historian in the Light of Her Intellectual Biography

Abstract. This article reflects upon the formation of the Soviet/Postsoviet Ukrainian historian, Ukrainian cossaks researcher. There is a scientific challenge of an assessment of the soviet scientists contribution determination and thus the value of their scientific heritage. Despite Soviet ideological framework, the scientist managed to make a significant contribution towards the modern history and heritage protection activities. As O.Apanovych had been living during the rise and fall of the Soviet regime, her biography has a great value for analysis of the Soviet and Postsoviet times and their influence on gains and losses for the Ukrainian science. **The objective** of this article is the analyse the intellectual biography of O.Apanovych in its development as well as research on historians’ daily routines in Soviet and Postsoviet regimes. During the research the **methods** of intellectual bibliography, which has allowed to demonstrate the change in views of the scientist through internal (psychological and views on values) and external (social, cultural, professional), were used. **Conclusions.** The evolution of O.Apanovych views has taken the place not only under the influence of 1920–2000s events but also were determined by her activity and family (including her brother Mykhailo), closest allies, colleagues-scientists. Prosopographical analysis shows that the most significant influence on O.Apanovych formation as a professional had K.Huslystui, F.Shevchenko, colleagues from the academic Institute of History Academy of Sciences of UkrSSR. Significant impact has been made by the 60th movement and dissidents. At the same time, due to the intellectual activities, critical assessment of the social-political life, she was herself an influencer. O.Apanovych became a non-conformist representative of the Ukrainian Soviet historians. During the independence times, due to active social and scientific activity was well regarded in the society.

Keywords: Apanovych, intellectual biography, views evolution, worldview, soviet / postsoviet historians.